

Владимир ЈОВАНОВИЋ*

Историјски институт

Београд

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8982-790>

ПОТАЈНИЦИ – ХОНОРАРНИ ПОЛИЦИЈСКИ ДОУШНИЦИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

Анстракт: У овом чланку биће речи о вишеструким и опскурним улогама полицијских служитеља – доушника, посебно у светлу метаморфозе и увећања броја њихових улога на преласку 19. у 20. век. Од повремених ловаца на хајдуке и јатаке по планинским беспућима, потајници су у међувремену постали полицијски агенти и доушници, који су обитавали махом по кафанама и другим урбаним средиштима српске престонице. Појачана будност режима Обреновића и страх за сопствену безбедност довели су до стварања мноштва нових повереника, агената и династији оданих потајника. Необичан пут развоја једне мало познате и сасвим споредне професије сведочи о променама у систему дворске полиције и о порасту значаја концепта безбедности током последњих година владавине Обреновића. Од ловца на хајдучке учене, потајник постепено прераста у незваничног доушника и сарадника тајне полиције сваког режима, спремног да уз скромну новчану уплату служи као агент и хонорарни повереник.

Сасвим је друго питање колико је режим могао имати користи од особа које су, личне користи ради, преувеличавале опасности које прете безбедности династије. Појава све већег броја бескрупулозних денунцијаната, спремних да сасвим исправног грађанина прикажу као непријатеља династије, није допринела безбедности. Напротив, она је стварала непотребан шум и увећала конфузију, уз помоћ које су потајници успевали да се домогну свог скромног месечног хонорара. Судбина последњих Обреновића, који су уз све мреже полицијских доушника и агената били ликвидирани у Мајском преврату 1903. године, најбоље је сведочанство о непоузданости и непрофесионалности различитих безбедносних мрежа, које су настајале у Србији крајем 19. и почетком 20. века.

Кључне речи: хајдук, јатак, учена, потајник, доушник, агент провокатор.

Abstract: This article will discuss the multiple and obscure roles of police officers who worked as informers – especially in the light of the metamorphosis and increase in the number of their roles at the turn of the 19th into the 20th century. From the occasional bounty hunters of the *hajduks* and their concealers in the mountain wilderness, undercover agents meanwhile

* vladimir.jovanovic@iib.ac.rs

became police informers, who operated mostly in taverns and other urban hubs of the Serbian capital. The increased vigilance of the Obrenović regime and their fear for their own safety led to the creation of many new confidants, informers and undercover agents loyal to the dynasty. The unusual development path of a little-known and entirely secondary profession testifies to the changes in the court police system and the growing importance of the concept of security, during the last years of Obrenovićs' rule. From being a bounty hunter, the undercover agent gradually grew into an unofficial informer and collaborator of the secret police of whatever regime was in power, ready to serve as an agent and part-time informer for a modest financial compensation.

Another question is how much the regime could in fact have benefited from individuals who, for personal gain, exaggerated the dangers that threatened the security of the dynasty. The appearance of an increasing number of unscrupulous informers, ready to portray perfectly upright citizens as enemies of the dynasty, did not contribute to security. On the contrary, it created unnecessary noise and increased the confusion, through which the undercover agents managed to obtain their modest monthly fees. The fate of the last members of the Obrenović dynasty, who along with all the networks of police informers and agents were executed in the May Coup of 1903, is the best testimony to the unreliability and unprofessionalism of the various security networks that were created in Serbia at the end of the 19th and the beginning of the 20th century.

Keywords: *hajduk*, concealer, blackmail, undercover agent, informer, *agent provocateur*.

Однос локалних власти према хајдуцима и хајдучији, као врло распрострањеној појави широм југоисточне Европе, имао је врло различите епизоде, уз мноштво успона и падова. С једне стране, хајдуке је власт прогонила и сурово кажњавала, за пример другима. Српска епска поезија, међутим, велича их као хероје који се боре и страдају у борби против вековних непријатеља Турака. Ту амбивалентну позицију, бар када је реч о српским земљама, хајдуци су дуго заузимали, од позног средњег века до првих деценија 20. века. Међу прве хајдуке које спомиње и српска епска поезија свакако спада и Старина Новак, или Баба Новак, који је живео у ратом разореној Трансилванији крајем 16. века.¹ Међу противнике Османског царства могу се убројати и поједини ранији носиоци отпора, попут тајанственог Новака Караљука, који је још почетком 15. века живео у шумовитим и неприступачним областима Старе планине, пљачкајући Турке и пленећи њихову имовину.²

Монографија *Бандити* Ерика Хобсбаума открива необичне и противречне односе моћи и преплете судбина многих прослављених

¹ Марко Јачов, „Ратовање Старине Новака у 1600. и његова смрт”, у: *Старина Новак и његово доба*, Београд 1988, 87–92; Dimitrije Djordjevic & Stephen Fischer-Galati, „Pax Ottomanica and Holly War: The Revolt of Michael the Brave”, in: idem, *The Balkan Revolutionary Tradition*, Columbia University Press 1981, 1–17.

² Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1989, 105.

одметника и противника власти.³ Док је највећи број одметника остао на нивоу обичних друмских разбојника, ретки су показали знатан државнички потенцијал и војнички таленат. Највештији и најсрећнији успевали су да се од турских одметника претметну у великодостојнике и домогну високих положаја. Они су за неколико година успевали да постану локални обласни господари, попут Али-паше Јањинског и Пазваноглуа Видинског, који су умели да се окористе политичким околностима и хаосом који је захватио Турско царство на прелазу из 18. у 19. век.⁴ У Грчкој, Албанији, Босни, Бугарској, али и на југу Италије, разбојници, хајдуци или одметници уживали су заштиту или су их локалне власти немилосрдно уништавале.⁵

У Србији почетком 19. века хајдучија је имала сасвим нарочит третман, доста различит од претходно наведених примера. Иако је уз гусле и кроз епско песништво величана као врхунско херојство, хајдучија у устаничкој Србији није била слављена, већ је, напротив, сузбијана врло енергичним мерама. Однос власти према хајдучији, одмах по настанку нове српске државе, био је врло јасан и оштар. Већ на самом почетку устанка самовољни и непоуздани хајдуци, који би се успротивили ауторитету Карађорђа, били су ликвидирани. Попут хајдука Ђорђа Ђурчије, који је једно време харао по Мачви.⁶

У појединим областима су против хајдука организоване и нарочите чете пандура.⁷ Сем пандура, против хајдука слати су и чувени ратници, попут Конде Бимбаше, и подизане масовне потере, које би те крајеве економски изнуривале. Хајдуке су ликвидирали или смештали у тамнице, као непријатеље државе, поретка и народа. Једнако оштро, у Карађорђево време, поступано је и против јака. Закон Карађорђа Петровића из 1811, у члановима 34. и 35. предвиђа смрт и за хајдука као и за јака, уз излагање тела на точку – „на коло да се разапне”.⁸

Кнез Милош Обреновић наставио је линијом коју је Карађорђе већ зацртао. Он је за један од својих најзначајнијих подухвата сматрао

³ Eric J. Hobsbawm, *The Bandits*, Pantheon Books New York 1981, 70–74, 81–89.

⁴ François Charles Pouqueville, *Travels in Morea, Albania and other parts of the Ottoman Empire*, London 1813, 275, 282, 403–404.

⁵ Vladimir Jovanović, „'Good' Turks and 'Evil' ones: Multiple Perspectives on the Turkish Community Reflected in Servian Sources of the Early Nineteenth Century”, in: *El Prezente Studies in Sephardic Culture*, vol. 3, Beersheba–Belgrade 2013, 77–87.

⁶ Милан Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи српскога рода*, Београд 1959, 448–451.

⁷ Милан Влајинац, *Згон или кулучење ван места становања*, Београд 1932, 317.

⁸ Зоран С. Мирковић, *Карађорђево законик, Кривично, породично и државно право устаничке Србије*, Београд 2011, 140–150.

сатирање хајдучије широм Србије.⁹ Говорећи о том времену, Милош Обреновић казује: „Истога пролећа појавише се многи хајдуци у земљи и на граници, који су многа зла чинили народу. Сад ја живо настанем ово зло истребити у земљи, па тако хватајући, и требећи, и на добро окрећући пуне три године времена око тога проведем.”¹⁰ Карактеристичан је и начин на који се опраштало хајдуку који би се сâм предао властима. Током нарочитог ритуала покајања, бивши хајдук примораван је да пред сеоским кметом, свештеником и окупљеним светом положи заклетву како се више неће упуштати у зла дела „него радити ка[о] и остали народ и сиротиња”.¹¹ Уколико се не преда на милост властима и не окане пљачке и разбојништва, сваки хајдук ризиковао је да пре или касније буде ухваћен и обешен крај каквог друма, на углед и за пример другима.

Већ од средине 19. века на хајдуке су у Србији слате потајне чете и вешти четници.¹² Стварани су одреди полицијских служитеља, спремних да се супротставе неухватљивим али свеprisутним хајдучким четама. Герилски ратови између пандура, четника, хајдука и јатака стварали су необичне савезе и потајне компромисе, те није било необично да бивши одметник и сâм постане ловац на разбојнике. У Италији су то били жбири (*sbirro*), а у Грчкој арматоли (*armatolos*). Биле су то оружане дружине плаћеника који су живели на рубу криминала, окупљени ради борбе против разбојника у свету у коме су границе добра и зла постале сасвим порозне и нејасне.¹³ И у Србији раног 19. века постојала је чудновата веза између хајдука и пандура. Није, наиме, био редак случај да баш бивши хајдуци касније буду верни чувари реда – пандури, као што није било непознато да су многи пандури стајали у блиским односима с хајдуцима.¹⁴ Амбивалентан став и преласци у потпуне екстреме, од заштитника реда до противника закона и натраг, нису необјашњиви. Приморани околностима, немаштином или необузданом природом, хајдуци и потајници мењали

⁹ Радош Љушић, „Хајдучија у ужичком крају у време прве владавине кнеза Милоша и кнеза Михаила”, у: исти, *Србија у 19. веку* II, Београд 1998, 200–209.

¹⁰ „Овде је Бог ме било и многостручног каштиговања ових злочинаца, од којих су многи и смрћу каштиговани докле се добар поредак није увео и утврдио.” *Кнез Милош прича о себи*, прир. Милан Ђ. Милићевић, Горњи Милановац 1989, 14.

¹¹ *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1816–1830)* I, прир. Недељко Радосављевић, Ужице–Београд 2005, 24.

¹² Вук Ст. Караџић, *Четник, Четеџија, Четовање, Четовати*, у: исти, *Српски рјечник*, Беч 1818, 900; *Милићевићева књига*, Београд 1909, 56–74.

¹³ Jonathan P. Miller, *Condition in Greece in 1827 and 1828*, New York 1828, 250–253.

¹⁴ Радован Самарџић, *Идеје за српску историју*, Београд 1989, 139–146; Leonidas Milonakis, *Piracy in Eastern Mediterranean*, I. В. Tauris 2021, 143–144; Clive Emsley, *Gendarmes and the State in the Nineteenth-Century Europe*, Oxford University Press 1999, 149–150.

су стране и представљали један исти извор хајдучког и пандурског подмлатка.¹⁵

Један од оригиналнијих приступа питању хајдучије и разбојништва, као сложеном феномену, понудио је већ споменути Ерик Хобсбаум. Он је указао на то да су разбојништво, побуњенички и револуционарни дух, посебно током рађања нових нација, колико међусобно испреплетене, толико и противречне појаве.¹⁶ Једнако као што је већ Вук приметио да је у Турском царству постојала јасна веза између омасовљења хајдучије, услед слабљења институција централних власти и опште имовинске несигурности.¹⁷ У Србији прве половине 19. века донето је мноштво законских прописа који су се односили управо на хајдуке и јатаке. Покушаји сузбијања и кажњавања имовинског криминала у Кнежевини Србији представљали су појаве дугог трајања.

Уставобранитељски режим додатно је пооштрио политику прогона хајдука. *Закон за похаре и крађе* из 1847. био је неумољив према имовинском криминалу, крађама и разбојништвима, који су учестали у Србији средином 19. века. Према његовим одредбама: „Сваки ко украде коња, вола, или другу домаћу стоку, или ма какву ствар у вредности већој од десет талира, да се казни мртвом шибом.”¹⁸ Потом је уследио и Ужички закон против хајдука из 1850. године. Тачније – *Решење о истребљењу хајдука и њихових јатака у Ужичком окружју*.¹⁹ И намеснички режим после 1868. послужио се ванредним мерама и преким судом приликом уништења хајдучије у западним областима Кнежевине.

Посматрајући однос српске државе према хајдучима, може се закључити да је реч о пракси која је претходила правној држави. Суверено право државе да одузме живот одметнутом поданику уједно представља и сиву зону, остављајући довољно простора за могуће злоупотребе

¹⁵ Traian Stoianovich, „The Social Foundations of Balkan Politics 1750–1941”, у: *Balkan in Transition*, edit. Charles & Barbara Yelavich, University of California Press 1963, 305–310, 325; idem, *Balkan Worlds: The First and Last Europe*, Routledge 1994, 326–328; Sima M. Ćirković, *Srbi među evropskim narodima*, Zagreb 2004, 8, 12–15, 87–88; Радмила Тричкових, *Београдски пашалук 1687–1789. године*, Београд 2013, 56–57.

¹⁶ Е. Ј. Hobsbawm, *The Bandits*, 86–88.

¹⁷ Вук Ст. Караџић, *Живот и обичаји народа српскога*, Беч 1867, 266–269.

¹⁸ Тома Живановић, *Законски извори кривичног права Србије од 1804. до 1865*, Београд 1967, 297.

¹⁹ Исто, 211–212; Стеван Игњић, *Ужице и околина 1862–1914*, Београд 1967, 115–120; Новак Живковић, *Окружје ужичко половином XIX века*, Титово Ужице 1984, 207–226; Миладин Т. Радовић, *Самоуки рукопис*, Титово Ужице 1984, 43–46; Владимир Јовановић, „Преки суд и преко суђење у Кнежевини Србији”, у: *Држава и политике управљања (18–20. век)*, Београд 2017, 63–66, 73.

и прекорачења. На право полицијских власти да кога ставе ван закона и лише га живота међу првима је указао Јован Милићевић. Он је још 1887. публиковао врло занимљиву расправу – *Убијање без пресуде*, у којој се осврнуо на право државе да убије и пре него што би судска пресуда постала извршна. То право ослањало се на Закон о окружним и среским властима из 1839. године. Полицијска надлештва била су дужна да организују потере ради уништења хајдучије и убијања одметника и крадљиваца.²⁰

С политиком енергичног прогона и уништавања хајдучије настављено је и у време Краљевине Србије. Знатан допринос борби против хајдучије очекивао се и од Чуvara јавне безбедности, као одреда нарочито формираних да хватају разбојничке и хајдучке дружине.²¹ Тај одред коњаника, основан средином 1882, нешто касније прераста у формацију полицијске жандармерије. И током последњих деценија 19. века држава је водила огорчену борбу против хајдучије, као врло жилавог противника. Многи хајдуци, попут чувеног Петра Марјановића Кобиљца, убијени су после упорне потере.²² Други, попут браће Солдатовића, ухваћени су и стрељани, док им је имање уништено, а фамилије принудно расељене у Пиротски округ.²³ Значајан подстрек стварању крајње негативне слике о хајдуцима дале су и *Мале новине* Пере Тодоровића. Тај дневни лист живео је од тиража и борио се за пажњу београдске публике. Сензационалистичке теме, попут криминала, црне хронике и дворских тајни, смењују се на његовим страницама. Стога су и хајдуци у *Малим новинама* приказани као крвожедни разбојници, који без милости злостављају беспомоћно становништво. Касније је политику демонизације и јавног блађења хајдука преузео *Полицијски гласник*. Хајдуци су главни негативци на страницама тог листа.²⁴

Повратак краља Милана у Србију 1894. означио је период отворене реакције и систематски напад на тековине младе српске демократије, као

²⁰ *Бранич*, бр. 10, 1887, 358–361; бр. 11, 1887, 390–394; Оливера Милосављевић, *Горски цареви, хајдучија у Чачанском и Рудничком округу у другој половини 19. века*, Чачак 2016, 37–38.

²¹ „Закон о установљењу чуvara за јавну безбедност”, у: *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији XXXVII*, Београд 1882, 171–172.

²² *Мале новине*, бр. 196, VII 1889; бр. 214, 24. VII 1889; Феликс Каниц, *Србија земља и становништво I*, Београд 1987, 212–214.

²³ О. Милосављевић, *Горски цареви*, 70–95; В. Јовановић, „Преки суд и преко суђење у Кнежевини Србији”, 62–63.

²⁴ Жарко Рошуљ, *Час описа часописа*, Београд 1985, 169–172, 204–206; Nevenka D. Кнежевић-Lukić, *Nastanak i razvoj naučno-tehničke policije u Srbiji (1904–1941)*, (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu 2019) 78, 83.

и на главна упоришта радикала у народу. Напад на село и учвршћивање позиција полицијских власти у општинским срединама изведен је увођењем институције *регената* – именованих вршилаца општинских дужности. Тиме је извршен одсудан удар на локалну самоуправу.²⁵ У исто време заведена је оштра цензура. Штампa је угушена, а многи уредници опозиционих листова завршили су у затвору. Уследило је и укидање других права која су била гарантована Уставом из 1888, који је и сâм укинут. То је учињено средином 1894. године, нескривеним притиском Милана Обреновића. Радило се о ренесанси полицијске државе, од које се очекивало да врати стару стегу и да притисне народ, који је власт сматрала исувише разузданим.

Управо је упорна хајдучија дала одличан изговор новом режиму да појача притисак на село. Удар власти био је овај пут усмерен не само на хајдуке и њихове јатаке, већ и на приватну имовину у општинама и срезовима у којима би се јавила хајдучија. Закон о хватању и утамањивању хајдука, од свега десет чланова, имао је врло непријатне последице по рурално становништво.²⁶ Тим законом власт је испољила крајњу нетрпељивост према хајдучким крајевима, којима је била наметнута нарочита глоба, путем хајдучког приреза, који је наплаћиван с главе на главу. Као допунска мера, било је предвиђено планско уништавање и спаљивање удаљених колиба, појата и помоћних пољопривредних објеката. Тако брутална политика спржене земље није била виђена још од турских ратова. Између осталог, стандардизован је и механизам оглашавања кога за одметника, уз уцењивање његове главе с најмање 500 динара. Према члану 2. овог закона, окружно начелство, сâмо или на предлог среске власти, када решењем утврди да постоји дело хајдучије, објављује податке о дотичном лицу преко службених *Српских новина*: из ког је места, с тачним личним описом и са роком од 15 дана (од кад је објава изашла) да се сâм пријави најближој државној полицијској власти.

Члан 5. тог закона одређује: „да се зарад хватања и истребљења хајдука могу привремено образовати жандармске и потајне чете. Трошак око овога плаћаће се из приреза оних срезова у којима се хајдуци задржавају и зла чине или се тамо прикривају.” Другим речима, потајне

²⁵ Ružica Guzina, *Opština u Srbiji 1839–1918*, Београд 1976, 317–325; Мирослав Свирчевић, *Локална самоуправа и развој модерне српске државе*, Београд 2011, 426–433.

²⁶ Члан 1. Закона о утамањивању хајдука заснивао се на § 243 Кривичног законика из 1860, који је назначио да је хајдук свако ко се отргне испод земаљске власти и од ове одметне „тако да у земљи сам за себе, или у друштву са другима, њему равнима, самовласно живети почне у намери да казнима дела чини”. *Казнени законик и кривични судски поступак*, средио Гојко Никетић, Београд 1924, 186–188.

чете и потајници уклопљени су први пут у званични систем уништења хајдучије. Најзад, члан 9. утврђује да, када се хајдуковање преноси из једног округа у други, или из једног среза у други, „сви трошкови око хватања и истребљења хајдука, као и уцене падају на терет оних срезова у окрузима, где се хајдуковање појављује”.²⁷

Слободан Јовановић, иначе велики противник лабавог вршења власти, по чему су радикали били познати, отворено је осудио прекомерну оштрину конзервативног режима у борби против хајдучије. Он је истицао како су новим законом из 1895. била уништена многа имања и приватна добра сиромашних пољопривредника, како не би послужили као станиште хајдука и јатака. Јовановић спомиње и знатно увећан број потајника, полицијских регената, жандарма, као и других сличних помагача режима, који је одлучио да притегне општинску власт и наметне свој ауторитет.²⁸ Реакционарни режим из 1894. и 1895. године смерао је да се појачаном репресијом ослободи криминалних елемената који су, сматрало се, подривали и сâм државни поредак у Србији.²⁹

Касније се испоставило да Закон о уништењу хајдучије пати од бројних мањкавости. Његова допуна, 1898. године, открива да је било потребно спречити сувишне намете, који су били разрезивани путем хајдучког приреза. Тај прирез, у рукама средњих и окружних начелстава, очевидно је наплаћиван произвољно, те га је требало ограничити. То је 1898. учињено расписом министра унутрашњих дела Јеврема Андоновића, који је од окружних власти захтевао следеће: „Сами пак предлози увек треба да се ограничавају на најнужнији број потајника, поред већ имајућих служитеља и жандарма на редовној служби као и најмању цифру – стопу приреза, према броју пореских глава у дотичном срезу, како се са излишним узимањем потајника, ван потребног броја, и великом стопом приреза, не би неоправдано товарили грађани дотичних срезова.”³⁰

Оштра борба и екстремне мере против хајдучије ипак су дали одређене резултате. Можда најпознатији хајдук западне Србије тог времена Милован Бркић и његова дружина били су похватани, и касније ликвидирани, здруженом акцијом Команде жандармско-потајничке на Маљену, привремено основане током 1896. године. Том акцијом је између осталих руководио пуковник Магдаленић, који се и у ранијим приликама

²⁷ *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији I*, Београд 1899, 418–421.

²⁸ Владимир Јовановић, Александра Вулетић и Момир Самарџић, *Наличја модернизације, српска држава и друштво у време стицања независности*, Београд 2017, 114, 118.

²⁹ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића I*, Београд 1990, 319.

³⁰ *Полицијски гласник*, бр. 3, 1901, 27–28, Распис од 7. јула 1898. године.

показао као врло поуздан официр.³¹ Процес Миловану Бркићу одржан је јавно, у препуној сали Чачанског суда, уз присуство бројних новинара. Власт је, разумљиво, покушала да тај догађај медијски максимално експлоатише, представљајући га као свој велики успех.

С том праксом настављено је и почетком 20. века, о чему сведочи и предлог начелства чачанског од 28. јула 1904. године. Услед појаве два хајдука у Срезу студеничком, начелник је предлагао да се примени већ опробани метод, како би се ослободио хајдука. Он тврди: „Неопходно је потребно наћи лица вешта и спремна, која ће за извесну суму новца – награду, ове хајдуке похватати или поубијати. За овај посао начелство има подесних лица, но је потребно имати за то новца.”³²

Метод енергичнијег сузбијања остатака хајдучије у западној Србији, уз масовније ослањање на потајнике, један је од опробаних начина који су користила окружна начелства. Ретка упутства самог министра унутрашњих дела сведоче да је и сâм врх српске полиције био уплетен у издавање команде да се овај или онај хајдук ликвидира, уз помоћ потајника. Чак и почетком 20. века то је био већ уходан образац. Још један скривени извор потајника, сасвим опскуран и недокучив, били су тајновити преговори који су вођени између окружних начелника и самих кандидата за потајнике. Ту су падала различита обећања, али и тешке претње, којима су искушавани и регрутовани будући потајници. У случају сарадње, обећаван је добар део уцене, као и опрост свих претходних сагрешења, које је власт била спремна да преда забораву. Невољно, стављени пред врло незавидан избор, будући потајници најчешће су пристајали. Отворен притисак на људе за које се сумњало да стоје у вези с хајдуцима, било је главно оруђе. Начелник је углавном полазио од тврдње да у рукама има сасвим довољно доказа да осумњиченог јатака може послати на вишегодишњу робију уколико одбије да сарађује с властима, у откривању или хватању каквог хајдука.

Таква понуда била је не само непријатна, већ и потенцијално врло опасна по онога ко је био припреман за потајника. Хајдука, ког је до тада заклањао и штитио, требало је проказати властима или чак саучествовати у његовом убиству. Издати поверење и погубити хајдука на превару значило је изложити се сигурној освети преосталих чланова хајдучке дружине или њихове фамилије. Бирајући између голе егзистенције и тешких последица, многи потајници нису били спремни да одбаце понуду која се не одбија. Што је још бизарније, често су за ликвидацију

³¹ О. Милосављевић, *Горски цареви*, 121.

³² Државни архив Србије [=ДАС], Министарство унутрашњих дела [=МУД], П, IV-17, 1907.

појединих хајдука ангажовани бивши хајдуци, који су већ одлежали казну робије.³³ Убиство уз помоћ преобраћеног јатака, или хајдука спремног да из омразе убије другог хајдука, није била необична појава. Она више говори о поступцима полицијских органа који су често пословали сасвим изван оквира правне државе.³⁴

Закон о утамањивању хајдука из 1895. веома је поспешио политику усмених и тајних преговора између средњих и окружних начелника и самих потајника. Према тврђењима Милана Влајинца, који је проучавао феномен кулучења, тим законом пресечена је претходна политика слања масовних сељачких потера, чиме је народ ослобођен непотребне дангубе и трошка. Према тврђењу појединих аутора, по доношењу Закона о утамањивању хајдука „потере су уопште прећутно укинута, а све радње око тога пренете су на жандармске и потајне чете, па и на саму војску”.³⁵ Ова тврдња није била сасвим тачна, будући да је поље могућих злоупотреба остало широко отворено управо Законом о утамањивању хајдучије. О томе сведоче и искази појединих народних посланика с почетка 20. века. Они су теретили полицијске службенике за коришћење срамних техника, како би највећи део хајдучке уцене или приреза ставили у сопствене џепове.

Нема сумње да су полицијски званичници често „дотеривали” износе издатака на потајнике и потајне чете које су слали на хајдуке, а који су наплаћивани из општинског приреза. О потајницима као простим лупежима, који само увећавају трошак и невоље локалних сељана, сведоче и поједини представници Народне скупштине, почетком 20. века. Прекомеран хајдучки прирез изнуђиван је од сељана чак и за оне људе који су без чврстих доказа били оглашавани за хајдуке, да би били ликвидирани.³⁶ Тако је само од сиромашног Среза студеничког у лето 1899. наплаћено готово 28.000 динара. „Сав тај новац био је покупљен и од њега нема ни трага ни гласа. Нешто су разграбиле власти, нешто кметови, а подмирена су и друга, можда већа господа.” За потајнике и њихово понашање народни посланик Јаков Чорбић тврдио је следеће: „Имали смо неколико битанга, послатих нешто из Чачка, нешто одовуд, и они су ишли по срезу, хранили се, бешчастили и силовали, чинили сто

³³ О. Милосављевић, *Горски цареви*, 150.

³⁴ Пера Тодоровић, *Листови из хајдучије*, Београд 1985, 138–139, 210–211.

³⁵ М. Влајинац, *Згон или кулучење ван места становања*, 325–326.

³⁶ Попут извесног несрећног хајдука Велисава Ердоглије, који је најпре био ухапшен за неке ситније кривике те је провео десетак дана у затвору у Рашкој. Потом је пуштен, па је кратко време био чувар на Ибарском друму, одакле се одметнуо у шуму и тамо провео петнаестак дана. Најзад, Велисав је оглашен за хајдука и после свега неколико недеља био убијен. *Полицијски гласник*, бр. 1, 1898, 262.

чуда, и узели можда по 150 динара за месец дана. Сва остала сума, узета од народа, не зна се где је.”³⁷

О несвакидашњим везама између појединих среских начелника, хајдука, јатака и потајника сведочили су и неки радикалски листови, све док нису били ућуткани, жустром реакцијом министра полиције. Они су бацали сумњу на искрену намеру званичника да се ослободе хајдучије.³⁸ Та и таква политика потајних договора и нагодби, скривених од ока јавности, присутна је у Србији и почетком 20. века, уз чудне и чак врло проблематичне договоре самог министра унутрашњих дела, који је одобравао покретање акције сваког окружног начелника понаособ који би му изложио свој предлог о проналажењу и ликвидацији појединих нарочито опасних хајдука, који су спас од српских власти потражили на територији Косова и Метохије, Црне Горе или Босне и Херцеговине.

Положај потајника био је привремен и не сасвим неутемељен, као да су се званични полицијски органи туђили својих познанстава с потајницима. Заиста, они су регрутовани међу неуказним особљем, из редова провинцијских полицијских служитеља и, као такви, бивају отпуштени по нахођењу самог начелника. Како потајници нису заузимали значајно место у полицијској хијерархији, они заиста обитавају у сенци, што и сам њихов назив сасвим потврђује. Једини трагови њиховог постојања били су ретки финансијски документи, попут уплата из диспозиционог фонда и награда за убијеног хајдука.

Један од ретких трагова о постојању потајника јесте монографија под насловом – *Упут за полицијске и општинске власти*, окружног начелника Ђурице Ц. Ђорђевића, из 1907. године. Њен аутор тврди следеће: „Са успехом се могу употребити за овај посао и потајници од оних људи, који су некад већ ову службу вршили и успеха имали. У том случају треба им обећати добру награду за њихов труд.”³⁹ Том опису највише су одговарали срески и окружни пандур, или жандарми којима је поверавана ликвидација оглашених хајдука.

Убрзо, уследила је оштра критика тог компендијума закона и уредаба које је Ђурица Ц. Ђорђевић прикупио. Непрецизна и произвољна тумачења навела су стручњаке за ову област да изнесу свој врло неповољан суд о овој књизи, управо када се радило о потајницима. Аутор критике приметио је да су Ђорђевићеве тврдње о потајницима неутемељене, будући да се потајници нигде изричито не спомињу у

³⁷ *Стенографске белешке Народне скупштине за 1901. годину* I, Београд 1901, 564–565.

³⁸ Андрија Раденић, *Прогон политичких противника у режиму Александра Обреновића 1893–1903*, Београд 1973, 100–109.

³⁹ *Упут за полицијске и општинске власти*, прир. Ђур. Ц. Ђорђевић, Београд 1907, 3, 65.

дотичним изворима. Ђорђевић се у свом тексту заиста позивао на Закон о утамањењу хајдучије из 1895, који ниједном речју не спомиње потајнике као нарочиту категорију полицијских служитеља.⁴⁰

С друге стране, окружни начелник Ђорђевић био је бар делимично у праву. Реч потајник већ је ушла у колоквијални жаргон полицијских надлештава и тамо се одомаћила, много јаче него у параграфима законских аката.⁴¹ Тајновити преговори између окружних начелника и потајника настављени су и током првих година 20. века, све док су окружним начелницима били потребни поверљиви људи, спремни да на тајновит начин уклоне каквог упорног хајдука. На самом измаку 19. века дотадашњим руралним потајницима прикључује се и једна сасвим нова категорија великоварошких потајника. Они се јављају као претеча нове тајне полиције, настале ради заштите династије Обреновића, коју у том тренутку представљају само краљ Милан, краљ Александар и њихова свита верних министара.

Велики подстрек том новом урбаном доушништву, као и новом типу потајника, дао је неочекивани и сасвим мистериозни Ивањдански атентат, средином 1899. године. Бизаран и сасвим неуспешан оружани напад Ђуре Кнежевића на Милана Обреновића у срцу Београда изнова је оживео безбедносни механизам дворске полиције.⁴² Свега четири дана по атентату био је основан Преки суд и заведено ванредно стање за варош Београд и Подунавски округ.⁴³ Мноштво људи било је ухапшено и ислеђивано, вршени су изненадни и бројни претреси, док је приватна преписка многих грађана била отворана и читана.⁴⁴ И најмањи доказ наводне антидинастичности био је коришћен против оптужених.⁴⁵ Реагујући страхом на могући напад, режим је и сâм свесно усађивао страх међу обичне грађане, очекујући да анонимна достава постане доказ

⁴⁰ *Полицијски гласник*, бр. 32, 1907; бр. 3, 1905.

⁴¹ Чак и у *Полицијском гласнику* наилазимо на трагове те политике, где је понеки жандарм или потајник постајао хајдук, али не и како је текао обратан процес, једнако чест, а који је скриван од очију јавности.

⁴² ДАС, Фонд Ивањдански атентат, 103.

⁴³ *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији* LIV, Београд 1903, 561–566.

⁴⁴ Димитрије Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд 1962, 54–55; Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића II*, Београд 1990, 97–98.

⁴⁵ Мира Радојевић, „Ивањдански атентат и млађа интелигенција – случај Божидара В. Марковића”, *Мешовита грађа (Miscellanea)* XXVIII (2007) 205–222; Uroš Stanković, „Ivanjdanski atentat i preki sud u pismima kralja Aleksandra Obrenovića Dragi Mašin”, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu* 1 (2010) 200–205.

личне лојалности према династији Обреновића.⁴⁶ Многи су, у страху од полицијских ислеђења и прогона, потражили уточиште у иностранству.⁴⁷

Ивањдански атентат представљао је прекретницу након које је двор Обреновића решио да се коначно обрачуна с радикалима, свим допуштеним и недопуштеним средствима. Рад на организовању апарата политичке полиције започео је оснивањем посебног одељења Министарства унутрашњих дела. Под називом – *Одељење за поверљиве полицијске послове*, та полиција безбедности основана је већ 5. октобра 1899.⁴⁸ Помоћ доушника, агената провокатора и денунцијаната на том задатку била је неопходна једном режиму, који је умислио да му прети животна опасност од сопствених грађана. Претерани страх краља Милана од руског малигног утицаја водио је, међутим, до сасвим погрешних потеза. Све што је било блиско Русији постало је сумњиво, као и сви виђенији радикали и, наравно, све присталице Карађорђевића. Безбедносни концепт који је тајна полиција личног режима понудила представља бар тридесет година стар и већ много пута рециклиран одбрамбени систем, какав је виђен још по убиству кнеза Михаила 1868. године. Такво решење представља оживљавање инструмената полицијске државе и појачаних реакционарних мера безбедности, с циљем одбране династије. Оно што је тајна полиција такође успела да наметне били су осећања зебње и нелагоде, будући да је свака анонимна достава и злонамерна порука бацала сенку сумње на недужне грађане,⁴⁹ попут Јована Жујовића, угледног научног радника и професора Велике школе, који је био приморан да напусти Србију.⁵⁰

С друге стране, људи које је Генчић успео да сабере међу агенте своје тајне полиције били су врло живописних биографија и врло сумњиве прошлости. Тако се међу њима нашао и изванредан Црногорац Саво Ивановић, који је претходних година служио на двору на Цетињу. Из њему знаних разлога, Ивановић је прешао у Србију и истакао се својим денунцирањем и сумњичењем оних које би обележио као противнике

⁴⁶ Коста Д. Јездич, *Ивањдански атентат и Никола Пашић*, Београд 1926, 63–76; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића II*, 124.

⁴⁷ То је учинио и угледни лекар и искрени приврженик Карађорђевића Коста Динић, који је спас од насртљивих агената српске тајне полиције потражио чак у екваторијалној Африци. *Коста Динић*, прир. Ана Цицковић, Горњи Милановац 2012, 91–93.

⁴⁸ *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији* LIV, 756–757.

⁴⁹ С. Јовановић, *Владавина краља Александра II*, 141–142.

⁵⁰ Јован Жујовић, *Дневник I*, прир. Драгоје Тодоровић, Београд 1986, 98–102; Владан Ђорђевић, *Крај једне династије II*, Београд 1905, 554.

Обреновића. Међу жртвама његових махинација нашао се и сироти Симо Матавуљ, који је услед Ивановићевих потказивачких вештина остао без посла.⁵¹ Међу агенте Генчићеве тајне полиције спадао је и извесни Васо Јосиповић. Склон злоупотребама, овај нижи чиновник је још почетком осамдесетих, у време кабинета Милутина Гарашанина, био избачен из службе.⁵² После ивањданских догађаја и Јосиповићу се осмехнула срећа те се нашао на списку хонорарних плаћених агената, задужених за праћење наводних непријатеља династије. Између осталих, он је у стопу пратио кретање професора Жујовића, достављајући некакве наводне сусрете са сумњивим лицима у Новом Саду. Своје извештаје он је без имало лажне скромности слао под псеудонимом – *Jupiter*.⁵³

Појава тајне полиције на улицама српских вароши, као и пријем лажних достава постали су згодан начин да се науди противнику, уносећи још више забуне у оштро подељено друштво. У атмосфери неслободе, која је завладала, докази династичке лојалности били су једнако лажни колико и многе анонимне пасквиле.

Терор Генчићеве тајне полиције трајао је готово годину дана, пре но што је нагло и сасвим неочекивано прекинут. Својеврсним државним ударом изнутра, млади Александар Обреновић оборио је читав Октобарски режим, ненаданом најавом веридбе с дворском дамом Драгом Машин. Тренутак је био добро срачунат, будући да су се и министар-председник Владан Ђорђевић и краљ Милан у том тренутку налазили у иностранству. Кључни људи старог режима, искрено одани Милану Обреновићу, били су сасвим затечени, будући да нису имали јасан налог да ли да се супротставе или повинују одлуци младог краља. Једини који је имао довољно куражи да се отворено успротиви краљевој намери био је министар полиције Ђорђе Генчић. Међутим, његов покушај да застраши Драгу Машин је пропао. У кратком року читав кабинет принуђен је да одступи.⁵⁴ Нови, такозвани свадбени кабинет, образован је од оних неколико високих званичника који су се, иако невољно и у страху, приклонили жељама Александра Обреновића. Међу њима, налазио се и председник Касационог суда Алекса Јовановић, који је, на велико

⁵¹ Саво Ивановић, *Отворено писмо Саве Ивова Ивановића, бившег ађутанта њег. Височанства Књаза Црногорског упућено Јаши Томићу*, Земун 1898, 3–21; Јаша Томић, *Какво се зло спрема у Србији?*, Нови Сад 1903, 3–43; Пера Тодоровић, *Дневник*, прир. Латинка Перовић, Београд 1990, 294.

⁵² Ј. Жујовић, *Дневник*, 99–103.

⁵³ ДАС, Фонд Војислава Јовановића Марамбоа, фасц. бр. 91, Акта о Васи Јосиповићу. Три извештаја из 1897, и 43 из 1906. године.

⁵⁴ Ана Столић, *Краљица Драга*, Београд 2000, 73–79.

наваљивање младог краља, и формирао нови кабинет. Сасвим разумљиво, једна од првих одлука новог кабинета било је укидање озлоглашеног Одељења за поверљиве цели, заправо тајне полиције краља Милана и Ђорђа Генчића.⁵⁵

Убрзо по паду Октобарског режима, средином 1900. године, јавља се и огорчена реакција оних који су у претходном периоду неправично били осумњичени као антидинастички настројени. Поједини су се осмелили да јавно проговоре о неправдама које су до тада трпели. У име оштећених међу првима је проговорио негдашњи окружни начелник Михаило Церовић, који је тражио објашњење од бившег начелника тајне полиције Јована Миловановића лично. Он га је јавно, путем новина, позвао да подробније објасни своју улогу у скорашњим мрачним догађајима. Отвореним писмом уредништву *Малог журнала*, Церовић се осврнуо на суштину незаконитог и произвољног поступања Генчићеве тајне полиције и изнео следећи, врло једак суд: „Поверљиво одељење Министарства унутрашњих послова, смештено [је] у одајама Санитетског одељења, које је ради тога из Министарства полиције избачено. На место одељења народног здравља дошло је одељење за моралну народну болест. Према томе изгледа, да Генчићева тајна полиција не може бити друга, него то поверљиво одељење, у коме сте ви, г. Јово, били начелник и у коме се по вашој наредби и с вашим знањем све радило, па и поменуте књиге, у које сам и ја записан, писане.” Од Миловановића је тражио да објасни по ком закону и по чијем наређењу је одлучивао о судбини толиких људи, чија су имена била уписана у „спискове” непријатеља Обреновића.⁵⁶

На одговор Церовић није морао дуго да чека; била је то типична одбрана једног бирократског апаратчика, заклоњеног иза општих фраза о вишим државним разлозима. Истина, Миловановић није порицао да је помагао министру Генчићу како би осавременио и професионализовао српску тајну полицију. Но он је енергично одбацио икакву злу намеру, уз тврдњу да је српско друштво препуно клеветника. Ти „изазивачи” (агенти провокатори) гледају да мирним људима стварају сплетке, како би их потом уништили. Штитећи професионалну тајну, Миловановић је прекинуо сваку даљу расправу тврдњом да је и он сам био жртва сличних оптужби за антидинастичност.⁵⁷ У дубље објашњење својих поступака он није улазио, правдајући се да би таквим поступком могао пасти под удар кривичних закона. Његов одговор био је потпуно неистинит. Управо

⁵⁵ Свега три дана по формирању новог кабинета, укинута је Одељење за поверљиве цели, 22. маја 1900. године. *Министарство Алексе С. Јовановића*, Београд 1906, 27–28.

⁵⁶ *Мали журнал*, бр. 1, 1. јануар 1901.

⁵⁷ Исто, бр. 6, 1901.

је Јован Миловановић био писац реферата о циљевима и методима рада Генчићеве тајне полиције.⁵⁸ Тиме је и окончана тек започета јавна дебата о незаконитом поступању повереника Генчићеве тајне полиције. Наравно, притом је сасвим прећутао и то какви су све сумњиви кадрови добијали новац за шпијунирање и доставе против недужног света.

У кратком периоду, од средине 1900. године па до смрти краља Милана почетком наредне године, нови режим краља Александра повлачио је грозничаве потезе, у страху од искусних и потенцијално опасних противника новог стања, људи попут Ђорђа Генчића и других загрижених присталица бившег краља. Читав дотадашњи безбедносни сектор био је збрисан, а најлојалнији дворски агенти били су одбачени. Тај безбедносни вакуум ваљало је попунити новим личностима, оним које су биле спремне да изјаве безрезервну подршку младом краљу, попут Лазе Поповића, председника Преког суда за Ивањдански атентат, који је спремно прихватио место министра полиције.

Министар полиције новог кабинета чак је понудио одређена свежа решења, која су могла да учврсте пољуљане позиције двора. У том смислу посебно занимљив је његов предлог да се оснује нарочит одред тајне полиције за подручје Београда. Ти агенти звали су се „потајници” Управе вароши Београда и имали су да се старају о безбедности владајуће династије. Њихова помоћна делатност састојала би се од борбе против сваке врсте урбаног криминала у престоници. Кандидати за тај положај морали су бити писмени, физички спремни и добри познаваоци градског живота и навика, његових скровитих места и локала.⁵⁹ Овај предлог, сем што је био технички неизводљив, уносио је и једну терминолошку забуну. Дотадашњи потајници, које су прикупљали и плаћали окружни начелници, имали су да се боре против хајдучије. Они београдски, напротив, требало је да буду нека врста нове дворске полиције, само за подручје српске престонице.

Чињеница је да се двор краља Александра у једном тренутку јако ослонио и на услуге одређених агената руске тајне полиције – *Охране*, која је имала да помогне двору у сузбијању агената Аустроугарске, као и у раду против приврженика бившег Октобарског режима.⁶⁰ Александар

⁵⁸ ДАС, МУД, *Регистар поверљиве архиве Одељења за поверљиве цели*, за 1900, No. 1 – Јован Миловановић, начелник Поверљивог одељења подноси реферат о пословима Поверљивог одељења.

⁵⁹ Владимир Јовановић, „Правила о тајној полицији у Београду 1900. године”, *Мешовита грађа (Miscellanea)* XXIX (2008) 141–151.

⁶⁰ *Дневник Тасе Миленковића I*, прир. Живојин Алексић, Београд 2000, 318–319, 353–357; Suzana Rajić, „The Russian Secret Service and King Alexander Obrenović of Serbia (1900–

и Драга Обреновић могли су да одахну тек почетком 1901. године, после изненадне смрти краља Милана. Његов нестанак с политичке сцене донео је велико олакшање краљевском пару, који је стрепео од његових евентуалних превратничких активности. У светлу нових околности, ослабила је и жеља српског двора да се безусловно веже за Русију и тражи њену моћну заштиту.

Убрзо после Мајског преврата и пада династије Обреновића наступила су даља превирања у апарату српске Државне безбедности. Многи полицијски званичници који су верно служили бившој династији били су пензионисани. Уз то, ситуацију је додатно компликовала и све масовнија појава четника, као носилаца националног буђења и отпора Турцима, као вековном непријатељу. Герилски борци тог новог асиметричног рата, наоружањем и организацијом, па и одећом, веома су подсећали на доскорашњу хајдучку иконографију, но овај пут овенчану славом искрених хероја и патриота. Почетком 20. века на простору читавог Балкана јавља се сличан феномен радикализације омладине која је била спремна на личну акцију и саможртвовање.⁶¹ Реч је о парадоксу који се могао видети на тлу многих балканских провинција, али пре свега у Македонији. Уз српске, грчке и бугарске чете, и многи муслимански житељи Турског царства формирали су одметничке дружине.⁶² У том хаосу свеопштег насиља и међусобних освета, Младотурска револуција изједначила је дојучерашњег одметника с комитом и четником, сврставајући их све заједно у редове бораца за слободу и патриота.⁶³

Слични, међусобно сасвим опречни и искључиви процеси одвијали су се и у Краљевини Србији. Избор између славне погибије у редовима комита и срамног доушништва био је сасвим личан, али не и тако једноставан чин. О незавидном стању у ком се наша српска тајна полиција почетком 20. века сведочи занимљив чланак – *Наша тајна полиција*. Аутор је са жаљењем приметио да Београд нема апсолутно никакву тајну полицију. „Неколико ислужених жандарма, два три најурена подофицира; [то је] конгломерат неспреме, и полицијског невоспитања.”⁶⁴ Њихове помоћне одреде чинили су већ познати „деласирани” елементи – нешто продаваца

1903)”, *Balkanica* XLIII (2012) 143–166.

⁶¹ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1750–1918*, 2, Београд 1989, 681–685; Josip Horvat, *Pobuna omladine 1911–1914*, Zagreb 2006, 139–149.

⁶² Henry Noel Brailsford, *Macedonia; Its Races and their Future*, London 1906, 208; John Foster Fraser, *Pictures from the Balkans*, London 1906, 91, 135–136; John Bayard Wace & Maurice Scott Thompson, *The Nomads of the Balkans*, London 1914, 187.

⁶³ George Frederick Abbot & Kenneth Mackenzie, *Turkey in Transition*, London 1909, 217.

⁶⁴ *Полиција*, бр. 5, 1910.

књига, цвећа, карата и неколико агената – коцкара, познатих Управи града Београда. Ратна 1914. затекла је поверенике српске тајне полиције у стању разједињености, потмулих унутрашњих сукоба и дубоких подела.

Закључак

Полицијски служитељи Краљевине Србије, уполсени при среским и окружним начелствима, вршили су читав низ помоћних дужности. Од стражарења пред канцеларијама, физичке пратње приликом изласка званичника у народ, до преноса званичне поште и телесног кажњавања и затварања криваца. Међу такве, мало познате и врло опасне дужности, спадало је и хватање и ликвидација уцењених хајдука. Пандури који су вршили ту врсту поверљивих и конспиративних дужности називани су најчешће *потајници*. Појава потајника током последњих деценија 19. и почетком 20. века представља сасвим особен феномен и доказ креативности локалних полицијских управа у борби против људи стављених изван закона, попут хајдука и разбојника. У основи, потајници представљају продужену руку закона, средство да се држава уз скромну новчану накнаду ослободи многих непожељних и нарочито опасних поданика. Међу потајнике убрзо је уврштена и једна сасвим нова категорија хонорарних полицијских повереника. Били су то престонички агенти провокатори и доушници. Њихов све већи број има везе с оснивањем нове политичко-династичке полиције током 1899. године. Међутим, извор тог подмлатка политичке полиције нису били искусни и поуздани полицијски званичници. Махом, радило се о декласираним и из службе избаченим службеницима. Ти људи мутне прошлости и каријере представљали су се као искрени поборници владајућег режима и саме династије, док су заправо покушавали да увећају сопствене приходе на рачун државне касе.

Рурални потајници против хајдука, једнако као и урбани цивилни агенти против непријатеља династије, били су јасан симптом дегенерације безбедносних структура током последњих година династије Обреновића. Чињеница је да власт ни помоћу потајника није успевала да уништи одметништво које је тињало у забитим областима Србије и представљало својеврсну ендемску болест типичну за слабо проходне и слабо насељене планинске регионе Балкана. Слично томе, оснивање читавих мрежа политичко-дворске полиције није спасло династију, која је била уништена завером групе млађих официра у Мајском преврату 1903. године.

Све то говори о високом степену непрофесионалности и необичним, полуилегалним начинима на које је једна полицијска власт деценијама функционисала у Краљевини Србији. Непоздани и неефикасни, потајници и полицијски агенти опстали су и после 1918. године.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

- Државни архив Србије [=ДАС] [Državni arhiv Srbije [=DAS]]
– Министарство унутрашњих дела [=МУД] [Ministarstvo unutrašnjih dela [=MUD]]
– Фонд Војислава Јовановића Марамбоа [Fond Vojislava Jovanovića Maramboa]
– Фонд Ивањдански атентат [Fond Ivanjdanski atentat]

Објављени извори – Published Primary Sources

- Fraser, John Foster, *Pictures from the Balkans*, London 1906.
Miller, Jonathan P., *Condition in Greece in 1827 and 1828*, New York 1828.
Дневник Тасе Миленковића I, прир. Живојин Алексић, Београд 2000. [*Dnevnik Tase Milenkovića I*, prir. Živojin Aleksić, Beograd 2000]
Ђорђевић, Владан, *Крај једне династије II*, Београд 1905. [Đorđević, Vladan, *Kraj jedne dinastije II*, Beograd 1905]
Живановић, Тома, *Законски извори кривичног права Србије од 1804. до 1865*, Београд 1967. [Živanović, Toma, *Zakonski izvori krivičnog prava Srbije od 1804. do 1865*, Beograd 1967]
Жујовић, Јован, *Дневник I*, прир. Драгоје Тодоровић, Београд 1986. [Žujović, Jovan, *Dnevnik I*, prir. Dragoje Todorović, Beograd 1986]
„Закон о установљењу чувара за јавну безбедност”, у: *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији XXXVII*, Београд 1882, 171-172.
Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији XXXVII, Београд 1882. [*Zbornik zakona i uredaba u Kraljevini Srbiji XXXVII*, Beograd 1882]
Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији L, Београд 1899. [*Zbornik zakona i uredaba u Kraljevini Srbiji L*, Beograd, 1899]
Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији LIV, Београд 1903. [*Zbornik zakona i uredaba u Kraljevini Srbiji LIV*, Beograd, 1903]
Казнени законик и кривични судски поступак, средно Гојко Никетић, Београд 1924. [*Kazneni zakonik i krivični sudski postupak*, sredio Gojko Niketić, Beograd 1924]
Караџић, Вук Ст., *Живот и обичаји народа српскога*, Беч 1867. [Karadžić, Vuk St., *Život i običaji naroda srpskoga*, Beč 1867]
Караџић, Вук Ст., *Четник, Четеџија, Четовање, Четовати*, у: исти, *Српски рјечник*, Беч 1818, 900 [Karadžić, Vuk St., *Četnik, Četedžija, Četovanje, Četovati*, u: isti, *Srpski rječnik*, Beč 1818, 900]
Кнез Милош прича о себи, прир. Милан Ђ. Милићевић, Горњи Милановац 1989. [*Knez Miloš priča o sebi*, prir. Milan Đ. Milićević, Gornji Milanovac 1989]

- Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1816–1830) I, прир. Недељко Радосављевић, Ужице–Београд 2005. [*Knjažeska kancelarija, Užička nahija (1816–1830) I*, prir. Nedeljko Radosavljević, Užice–Beograd 2005]
- Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1989. [Konstantin Filozof, *Žitije despota Stefana Lazarevića*, Beograd 1989]
- Коста Динић, прир. Ана Цицовић, Горњи Милановац 2012. [*Kosta Dinić*, prir. Ana Cicović, Gornji Milanovac 2012]
- Министарство Алексе С. Јовановића, Београд 1906. [*Ministarstvo Alekse S. Jovanovića*, Beograd 1906]
- Мирковић, Зоран С., *Карађорђево законик, Кривично, породично и државно право устаничке Србије*, Београд 2011. [Mirković, Zoran S., *Karađorđev zakonik, Krivično, porodično i državno pravo ustaničke Srbije*, Beograd 2011]
- Стенографске белешке Народне скупштине за 1901. годину I, Београд 1901. [*Stenografske beleške Narodne skupštine za 1901. godinu I*, Beograd 1901]
- Тодоровић, Пера, *Дневник*, прир. Латинка Перовић, Београд 1990. [Todorović, Pera, *Dnevnik*, prir. Latinka Perović, Beograd 1990]
- Тодоровић, Пера, *Листови из хајдучије*, Београд 1985. [Todorović, Pera, *Listovi iz hajdučije*, Beograd 1985]
- Упут за полицијске и општинске власти, прир. Ђур. Ц. Ђорђевић, Београд 1907. [*Uput za policijske i opštinske vlasti*, prir. Đur. C. Đorđević, Beograd 1907]

Литература – Secondary Works

- Abbott, George Frederick & Kenneth Mackenzie, *Turkey in Transition*, London 1909.
- Brailsford, Henry Noel, *Macedonia; Its Races and their Future*, London 1906.
- Ćirković, Sima M., *Srbi među evropskim narodima*, Zagreb 2004.
- Djordjevic, Dimitrije & Stephen Ficher-Galati, „Pax Ottomanica and Holly War: The Revolt of Michael the Brave”, in: idem, *The Balkan Revolutionary Tradition*, Columbia University Press 1981.
- Emsley, Clive, *Gendarmes and the State in the Nineteenth-Century Europe*, Oxford University Press 1999.
- Guzina, Ružica, *Opština u Srbiji 1839–1918*, Beograd 1976.
- Hobsbawm, Eric J., *The Bandits*, Pantheon Books New York 1981.
- Horvat, Josip, *Pobuna omladine 1911–1914*, Zagreb 2006.
- Jovanovic, Vladimir, „’Good’ Turks and ’Evil’ ones: Multiple Perspectives on the Turkish Community Reflected in Servian Sources of the Early Nineteenth Century”, in: *El Prezente Studies in Sephardic Culture*, vol. 3, Beersheba–Belgrade 2013, 77–87.
- Кнежевић-Лукић, Невенка Д., *Nastanak i razvoj naučno-tehničke policije u Srbiji (1904–1941)*, (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu 2019).

- Milonakis, Leonidas, *Piracy in Eastern Mediterranean*, I. B. Tauris 2021.
- Pouqueville, François Charles, *Travels in Morea, Albania and other parts of the Ottoman Empire*, London 1813.
- Rajić, Suzana, „The Russian Secret Service and King Alexander Obrenović of Serbia (1900–1903)”, *Balkanica* XLIII (2012) 143–166.
- Stanković, Uroš, „Ivanjdanski atentat i preki sud u pismima kralja Aleksandra Obrenovića Dragi Mašin”, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu* 1 (2010) 200–205.
- Stoianovich, Traian, „The Social Foundations of Balkan Politics 1750–1941”, in: *Balkan in Transition*, edit. Charles and Barbara Yelavich, University of California Press 1963.
- Stoianovich, Traian, *Balkan Worlds: The First and Last Europe*, Routledge 1994.
- Wace, John Bayard & Maurice Scott Thompson, *The Nomads of the Balkans*, London 1914.
- Влајинац, Милан, *Згон или кулућење ван места становања*, Београд 1932. [Vlajinac, Milan, *Zgon ili kulućenje van mesta stanovanja*, Beograd 1932]
- Ђорђевић, Димитрије, *Милован Миловановић*, Београд 1962. [Đorđević, Dimitrije, *Milovan Milovanović*, Beograd 1962]
- Екмечић, Милорад, *Стварање Југославије 1750–1918*, 2, Београд 1989. [Ekmečić, Milorad, *Stvaranje Jugoslavije 1750–1918*, 2, Beograd 1989]
- Живковић, Новак, *Окружје ужичко половином XIX века*, Титово Ужице 1984. [Živković, Novak, *Okružje užičko polovinom XIX veka*, Titovo Užice 1984]
- Ивановић, Саво, *Отворено писмо Саве Ивова Ивановића, бившег ађутанта њег. Височанства Књаза Црногорског упућено Јаши Томићу*, Земун 1898. [Ivanović, Savo, *Otvoreno pismo Save Ivova Ivanovića, bivšeg ađutanta njeg. Visočanstva Knjaza Crnogorskog upućeno Jaši Tomiću*, Zemun 1898]
- Игњић, Стеван, *Ужице и околина 1862–1914*, Београд 1967. [Ignjić, Stevan, *Užice i okolina 1862–1914*, Beograd 1967]
- Јачов, Марко, „Ратовање Старине Новака у 1600. и његова смрт”, у: *Старина Новак и његово доба*, Београд 1988. [Jačov, Marko, „Ratovanje Starine Novaka u 1600. i njegova smrt”, u: *Starina Novak i njegovo doba*, Beograd 1988]
- Јездић, Коста Д., *Ивањдански атентат и Никола Пашић*, Београд 1926. [Jezdić, Kosta D., *Ivanjdanski atentat i Nikola Pašić*, Beograd 1926]
- Јовановић, Владимир, „Правила о тајној полицији у Београду 1900. године”, *Мешовита грађа (Miscellanea)* XXIX (2008) 141–151. [Jovanović, Vladimir, „Pravila o tajnoj policiji u Beogradu 1900. godine”, *Mešovita građa (Miscellanea)* XXIX (2008) 141–151]
- Јовановић, Владимир, „Преки суд и преко суђење у Кнежевини Србији”, у: *Држава и политике управљања (18–20. век)*, Београд 2017, 57–77. [Jovanović, Vladimir, „Preki sud i preko suđenje u Kneževini Srbiji”, u: *Država i politike upravljanja (18–20. vek)*, Beograd 2017, 57–77]
- Јовановић, Владимир, Александра Вулетић и Момир Самарцић, *Наличја модернизације, српска држава и друштво у време стицања независности*, Београд 2017. [Jovanović,

- Vladimir, Aleksandra Vuletić i Momir Samardžić, *Naličja modernizacije, srpska država i društvo u vreme sticanja nezavisnosti*, Beograd 2017]
- Јовановић, Слободан, *Влада Александра Обреновића I*, Београд 1990. [Jovanović, Slobodan, *Vlada Aleksandra Obrenovića I*, Beograd 1990]
- Јовановић, Слободан, *Влада Александра Обреновића II*, Београд 1990. [Jovanović, Slobodan, *Vlada Aleksandra Obrenovića II*, Beograd 1990]
- Каниц, Феликс, *Србија земља и становништво I*, Београд 1987. [Kanic, Feliks, *Srbija zemlja i stanovništvo I*, Beograd 1987]
- Љушић, Радош, „Хајдучија у ужичком крају у време прве владавине кнеза Милоша и кнеза Михаила”, у: исти, *Србија у 19. веку II*, Београд 1998, 200–209. [Ljušić, Radoš, „Hajdučija u užičkom kraju u vreme prve vladavine kneza Miloša i kneza Mihaila”, у: исти, *Srbija u 19. veku II*, Beograd 1998, 200–209]
- Милићевић, Милан Ђ., *Поменик знаменитих људи српскога рода*, Београд 1959. [Milićević, Milan Đ., *Pomenik znamenitih ljudi srpskoga roda*, Beograd 1959]
- Милосављевић, Оливера, *Горски цареви, хајдучија у Чачанском и Рудничком округу у другој половини 19. века*, Чачак 2016. [Milosavljević, Olivera, *Gorski carevi, hajdučija u Čačanskom i Rudničkom okrugu u drugoj polovini 19. veka*, Čačak 2016]
- Раденић, Андрија, *Прогон политичких противника у режиму Александра Обреновића 1893–1903*, Београд 1973. [Radenić, Andrija, *Progon političkih protivnika u režimu Aleksandra Obrenovića 1893–1903*, Beograd 1973]
- Радовић, Миладин Т., *Самоуки рукопис*, Титово Ужице 1984. [Radović, Miladin T., *Samouki rukopis*, Titovo Užice 1984]
- Радојевић, Мира, „Ивањдански атентат и млађа интелигенција – случај Божидара В. Марковића”, *Мешовита грађа (Miscellanea) XXVIII* (2007) 205–222. [Radojević, Mira, „Ivanjdanski atentat i mlada inteligencija – slučaj Božidara V. Markovića”, *Mešovita građa (Miscellanea) XXVIII* (2007) 205–222]
- Рошуљ, Жарко, *Час описа часописа*, Београд 1985. [Rošulj, Žarko, *Čas opisa časopisa*, Beograd 1985]
- Самарџић, Радован, *Идеје за српску историју*, Београд 1989. [Samardžić, Radovan, *Ideje za srpsku istoriju*, Beograd 1989]
- Свирчевић, Мирослав, *Локална самоуправа и развој модерне српске државе*, Београд 2011. [Svirčević, Miroslav, *Lokalna samouprava i razvoj moderne srpske države*, Beograd 2011]
- Столић, Ана, *Краљица Драга*, Београд 2000. [Stolić, Ana, *Kraljica Draga*, Beograd 2000]
- Томић, Јаша, *Какво се зло спрема у Србији?*, Нови Сад 1903. [Tomić, Jaša, *Kakvo se zlo sprema u Srbiji?*, Novi Sad 1903]
- Тричковић, Радмила, *Београдски pašaluk 1687–1789. године*, Београд 2013. [Tričković, Radmila, *Beogradski pašaluk 1687–1789. godine*, Beograd 2013]

Vladimir Jovanović

UNDERCOVER AGENTS – PART-TIME POLICE INFORMERS
OF THE KINGDOM OF SERBIA

Summary

The police functionaries of the Kingdom of Serbia, employed by the county and district authorities, performed a whole series of auxiliary duties, from standing guard in front of government offices and physical escort of the officials themselves, through transfer of mail, to the corporal punishment and imprisonment of the guilty. Amongst these duties were such little-known and very dangerous tasks as bounty hunting. Policemen who performed these types of confidential and conspiratorial duties were often called undercover agents. Their appearance during the last decades of the 19th and early 20th centuries was a very special phenomenon, and proof of the creativity of local police authorities in the fight against people beyond the law, such as *hajduks* and bandits. Basically, undercover agents constituted the extended arm of the law, and were a means for the state to get rid of many undesirable and especially dangerous subjects for a modest financial compensation. A completely new category of part-time police informers was soon included among the undercover agents – the capital's *agents provocateurs* and informers. Their growing number was related to the establishment of a new political-dynastic police in 1899. However, the source of this new political police was not a pool of experienced and reliable police officers. Mostly, it consisted of declassified or dismissed officials. These people with murky pasts and careers presented themselves as sincere supporters of the ruling regime and of the dynasty itself, whilst actually they were simply trying to increase their own income at the expense of the state treasury.

Rural undercover agents working against *hajduks*, as well as urban civilian agents against enemies of the dynasty, were a clear symptom of the degeneration of security structures during the last years of the Obrenović dynasty. The fact is that the authorities did not manage to destroy the outlawry that smouldered in remote areas of Serbia and constituted a kind of endemic disease typical of the poorly accessible and sparsely populated mountain regions of the Balkans. Similarly, the establishment of entire networks of the political-court police did not save the dynasty, which was destroyed by a conspiracy of a group of junior officers in the May Coup of 1903. All of this

speaks of a high level of unprofessionalism and of the unusual, semi-illegal ways in which the police authority functioned for decades in the Kingdom of Serbia. Unreliable and ineffective, undercover agents, as well as police agents, survived until after 1918.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31. 3. 2024.

Коначно прихваћен за објављивање: 19. 6. 2024.